

УДК: 641.558 (575.2)

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-221-223

Кубанова Н.А.

окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Кубанова Н.А.

преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Kubanova N.A.

Lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

**ИШЕНААЛЫ АРАБАЕВ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН КЕЛЕЧЕГИН
АНЫКТАП, ПАЙДУБАЛЫН ТҮПТӨГӨН БИРИНЧИ ИЛИМПОЗ****ИШЕНААЛЫ АРАБАЕВ – ПЕРВЫЙ УЧЕНЫЙ, ОПРЕДЕЛИВШИЙ БУДУЩЕЕ
ОБРАЗОВАНИЯ КЫРГЫЗСТАНА И ЗАЛОЖИВШИЙ ЕГО ОСНОВЫ****ISHENAALY ARABAYEV IS THE FIRST SCIENTIST WHO DEFINED THE FUTURE
OF EDUCATION IN KYRGYZSTAN AND LAID ITS FOUNDATIONS**

Аннотация: Кыргызстандагы билим берүү системасын калыптандыруу маселесине токтолгондо Ишенаалы Арабаевдин аты өзгөчө орунда болууга тийиш. И.Арабаев жүз жыл мурун агартуучу катары өлкөдөгү билим берүүнүн келечегин аныктап, пайдубалын түптөгөн.

Негизги сөздөр: окумуштуу, илимий-агартуучу, алиппе, педагог, билим, мектеп, медресе.

Аннотация: Имя Ишенаалы Арабаева должно занимать особое место, когда речь идет о становлении системы образования Кыргызстана. Сто лет назад И. Арабаев в качестве просветителя в заметной мере определил будущее образования в Кыргызстане и заложил его основы.

Ключевые слова: ученый, научный-деятель, букварь, педагог, образование, школа, религиозная школа.

Annotation: The name of Ishenaaly Arabayev should occupy a special place when it comes to the formation of the education system of Kyrgyzstan. A hundred years ago, I. Arabaev, as an educator, significantly determined the future of education in Kyrgyzstan and laid its foundations.

Keywords: scientist, scientist-figure, primer, teacher, education, school, religious school.

Кылымдардын кыйырында бирде күчөп зор аймакты ээлесе, бирде алсызданып жоголуп кетүү коркунучуна туш болуп, эчендеген татаал да, катаал да замандарды башынан кечирип келген кыргыз эли акыркы кылымдарда жазуусунан айрылып, бир мезгилде жазуусу болсо да сабатсыздыкка кабылганы белгилүү.

Кыргыз элинин биринчи агартуучу-илимпозу, алгачкы “Алиппенин” автору, улут алфавитинин уңгусун түзүп, жазма маданиятыбызды калыптандыргандардын бири Ишенаалы

Арабаев 1882-жылы Кочкор районунун Күн-Батыш айылында туулган. Ал башталгыч мектептин көлөмүндө билим алгандан кийин, айыл-кыштактарда мугалим болуп (1900–1910) иштеген. Кийин (революцияга чейин) Варшава, Казань, Саратов, Оренбург, Уфа, Алма-Ата шаарларынан окуп, жогорку жана орто билимге ээ болгон. Уфадагы жогорку диний мектеп – “Медресе-Гапиядан” окуп жүргөндө эле Сарсикеев деген казак студент менен кыргыз, казак балдарына арналган “Алиппе – жаки төтө окуу” аттуу туңгуч окуу китебин 1911-жылы Уфа шаарындагы “Шарк” басмасынан араб тамгасы менен чыгарат. Ишеналы Арабаев 1913-жылы “Медресе-Галияны” бүткөндөн кийин, Ысык-Көл, Нарын аймактарында мектептерди ачып, элдин сабатсыздыгын жоюуга, илим-билимге тартууга зор аракет жасайт.

“Алиппе” – билимдердин башаты, анткени алты, жети жашка чыккан баланын билим дүйнөсүнө эшик ачып, алгачкы кадам ташташы ушул окуу китебинен башталат. Бала ушул окуу китептен тамга таанып, тамгаларды кураштырып сөз, сүйлөм курап жазып, сабаттуу окуганды үйрөнөт. Улам арылап, башка тамгаларды үйрөнгөн сайын, баланын сөздүк кору көбөйүп, тамгаларды үйрөнүп бүткөндөн кийинки ар бир тема улам тереңдетиле берет. “Алиппеде” Ата мекен, дүйнө, айлана-чөйрө, жаратылыш, кыргыз мамлекети, анын ыйык белгилери, тарыхы, географиясы, улуттук каада-салттары, элдик таалим-тарбия үлгүлөрү ж.б. тууралуу кичинекей баланын кабыл алуусуна ылайыкталган тил менен эң жөнөкөй маалыматтар берилиши керек [1].

Кыргыз фольклоруна кызыккан И.Арабаев 1922-жылы “Манас” эпосун эл оозуна жыйнатуу ишинин эң биринчи демилгечиси болуп, атактуу манасчы Сагынбай Орозбак уулунан “Манастын” биринчи бөлүмүн, Актан уулу Тыныбектен “Семетейдин Айчүрөккө үйлөнгөн” жерин жазып алып, 1925-жылы Москвадагы СССР Элдериинин Борбордук басамасынан китепче кылып чыгарган.

1924-жылы Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөндө, ал облревкомдун мүчөсү, илим комиссиясынын төрагасы болуп иштеп жүрүп, “Эркин-Тоо” гезитин уюштурууга катышып, биринчи санына “Эркин-Тоо” деген макала жазат. Ошол эле жылы араб графикасынын негизинде туңгуч кыргыз алфавитин, “Кыргыз алиппесин”, грамматика жана табият таануу боюнча биринчи кыргызча окуу китебин, “Сабатсыз чоңдор үчүн алиппени” (1925) жана кыргыз мугалимдерине колдонмо иретинде “Саамалык” аттуу китепче жазып, анда он бир сабактын үлгүсүн берген. 1928-жылы К.Карасаев экөө латын тамгасында түзүшкөн чоңдор үчүн “Жаңылык” аттуу алиппеси Фрунзе шаарындагы Кыргызмамбас тарабынан жарык көрөт. Бул китеп кыргыз эли латын тамгасын кабыл алган кезде жаңы тамга менен биринчи басылып чыккан эң мыкты окуу куралы болуп, сабатсыз элдин сабатсыздыгын жоюуда зор кызмат кылган. Бүгүнкү күндө “Жаңылыктын” бир даанасы Москвадагы “Революция музейинде” сакталуу. ЮНЕСКОнун сейрек жана кызык китептеринин тизмесине алынган кыргыз китеби болуп калган. Бери эле болгондо жүз жылдан бери кеңири таанышууга мүмкүндүк болбой келген бул баалуу эмгектер балдарды мектепке даярдоо жана мектеп окуучуларына кыргыз тилин окутуунун методикасын өркүндөтүү тармагындагы жаңы изилдөөлөргө, жаңы ачылыштарга кошумча жолдорду ачаары талашсыз. Кыргызстандагы билим берүү системасын калыптандыруу маселесине токтолгондо Ишеналы Арабаевдин аты өзгөчө орунда болууга тийиш. И. Арабаев жүз жыл мурун агартуучу катары өлкөдөгү туташ билим берүүнүн келечегин аныктап, пайдубалын түптөгөн.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын коомчулугуна Ишеналы Арабаев белгилүү саясий жана коомдук ишмер, окумуштуу–агартуучу жана педагог катары, кыргыз тилинде басылган алгачкы окуу китептеринин автору, эне тилинин өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу араб арибине реформа жүргүзүүчү, “Эркин-Тоо” газетасынын активдүү уюштуруучусу, элдик

адабияттарды чогултуучу, өлкөнүн илимий изилдөө иштеринин негиздөөчүсү катары кеңири белгилүү. Бирок көрүнүктүү агартуучу-педагогдун өмүр баяны, ишмердүүлүгү, анын кийинки урпактарга калтырган мурастары көпчүлүккө дагы да болсо белгисиз.

Ошентип, И. Арабаевдин алгачкы “Алиппеси” кыргыз эли туташ сабатсыз мезгилде, советтик доордун башталышында жаралып, чоң саясий, маданий, социалдык мааниге ээ болгон. Миндеген адамдардын тамга таанып, окуганды үйрөнүшүнө, кийин кенже класстар үчүн “Кыргыз тили” окуу китептеринин жазылышына тажрыйбасы, материалдары менен үлгү болуп, опол тоодой кызмат кылган. Башка тектеш элдердин агартуучуларынын педагогикалык идеяларын, тажрыйбаларын кыргыз тилине ылайыктап иштеп чыгып, андан ары өркүндөшүнө өбөлгө түзгөн. Ошону менен бирге, И. Арабаевдин ал “Алиппеси” кыргыз китептерин жазуунун алгачкы улуттук үлгүсү да болуп калары шексиз [3].

Ал эми учурда он жылдан бери колдонулуп келаткан, профессор С. Рысбаевдин калеминен жаралган, бүтүндөй кыргыз бөбөктөрүнүн дагы бир сүймөнчүктүү “Алиппеси” (оңдолуп, толукталып басылышы) – Кыргыз Республикасы өз алдынча эгемен мамлекет болгондон кийин 1-класска барган баланын деңгээлине ылайыкталган заманбап “Алиппе”.

Албетте, бул алиппелер балдардын эне тилин, ал тилде окуганды, жазганды үйрөнүүгө, таанып-билүү чөйрөсүн кеңейтип, сөз байлыгын арттырууга, өз алдынча ой жүгүртүүлөрүнө өбөлгө болуп келген жана бүгүн дагы кызмат кылууда. Бул “Алиппелердин” көтөргөн жүгү кыргыз элине, тилине тиешелүү бай материалды, улуттук баалуулуктарды жана дүйнөлүк маданияттын элементтерин камтуу менен, эң жөнөкөй лингвистикалык сөздүктүн милдетин аткаргандыгында болуп саналат.

Бул эки автордун, тактап айтканда, И.Арабаев менен С. Рысбаевдин “Алиппелеринин” окшоштугу тарбиялык, таанытып-билдирүүчүлүк кызматты аткаруу менен, элдик педагогиканы – макал-лакаптарды, каада-салт, үрп-адат, улуттук оюндар ж.б. сыяктуу элдик таалим-тарбия берүүчү элементтерди, нукура кыргыз сөздөрүн өз “Алиппелерине” кеңири пайдалангандыгы, балдарга нукура кыргыз кыртышында билим берүүгө, тарбиялоого болгон аракет. Ал эми ортодогу “Алиппелерге” советтик идеологиянын таасири көбүрөөк тийип, ушул жагынан кыйла өксүп калган [2].

Ошентип, бул эки “Алиппе” тамга үйрөтүү менен гана чектелбестен, Ата Журтту таанытуу менен баштап, сөздү, аны жазганды, балдарды өз алдынча ой жүгүртүүгө үйрөткөндүгү, ошондой эле баланы адамгерчиликтүү, гумандуу, мекенчил болууга үндөп, элдик тарбиянын маанилүүлүгүн астейдил түшүндүрүп, чыныгы адам болууга чакырык таштап турганы менен баалуу. Бул эки “Алиппенин” бирин мыкты, экинчиси ага жетпей калган деп айтууга таптакыр болбойт. Анткени бул эки китепти тең өз мезгилинин окуучулары өтө кубануу менен кабыл алышкан жана бүгүнкү күндө “А” деген арипти тааныткан “Алиппесинин” аркасы менен илим-билимге жетишип жатышат.

Колдонулган адабияттар:

1. Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк: Мектеп окуучулары үчүн. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы Редакциясы, 1990. – 113 б. ISBN 5-89750-028-2
2. Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 томдук / Башкы редактор Орузбаева Б.Ө. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1977–1980. – Том 1–6.
3. Кыргыз тарыхы энциклопедия. – Бишкек, 2003.

Рецензент: филол. илим. канд., доц. Акчелева М.С.